
İbâzî/Rüstemî Devleti'nde Arapçanın Din Dili Olarak Öne Çıkması
The Prominence of Arabic as A Religious Language in The Ibâdî/Rustamid State

Ali YILMAZ

Sorumlu Yazar, Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
İslam Tarihi Ana Bilim Dalı

Giresun / Türkiye

*Corresponding Author, Associate Professor Doctor, University of Giresun, Faculty
of Islamic Sciences, Department of History of Islam*

Giresun / Turkey

alibedir28@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8574-4580

Mahmoud BENRAS

Dr. Öğr. Üyesi , Giresun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve
Belagati Ana Bilim Dalı

Giresun / Türkiye

*Assistant Professor, University of Giresun, Faculty of Islamic Sciences, Department
of Arabic Language and it's Rhetoric*

Giresun / Turkey

benrasmahmoud@yahoo.com.fr

ORCID ID: 0000-0002-1731-8387

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 18 Mayıs / 18 May 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 15 Haziran / 15 June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Ali Yılmaz - Mahmoud Benras, "İbâdî/Rüstemî Devleti'nde Araççanın Din Dili Olarak Öne Çıkması" *Baberti Dergisi*, 17 (Haziran / 2023): 24-49.

Öz

Hz. Ömer zamanında başlayan Arap yarımadası dışındaki fetihler, müslümanların diğer ırk ve milletlerle tanışmasını sağlamıştır. Onun zamanında İran, Anadolu ve Afrika İslâm'la tanışmış ve aynı dilleri konuşmadıkları hâlde fetih hareketleri başarı ile devam etmiştir. Fetihlerle birlikte hem yeni müslüman olan milletler hem de Arapların kendi aralarında bazı fikri ayrılıklar başlamıştır. İslam toplumunda oluşan bazı muhalif gruplar, Emevî Devleti zamanında biraz daha toparlanarak mevcut siteme karşı ciddi muhalefet oluşturmuş, merkezden uzak topraklarda taban bulmaya çalışmışlardır. Oluşan bu muhalif gruplardan birisi de Hâricîlerden ayrılan İbâzîlerdir. Bu muhalefet grubunun lideri Abdurrahman b. Rüstem, Kuzey Afrika'da ilk bağımsız Hâricî/İbâzî Devleti'ni kurup imam olarak seçilmiştir. Yeni devletin kurulduğu coğrafyada demografi Berberî ağırlıklı olmasına rağmen onları Arapça okuyup yazmaya zorlamamakla birlikte inandıkları dinin dili Arapça olmasından dolayı toplumda tebliğ dili Berberîce, idarenin resmî dili de Arapça olarak seçilmiştir. Devletin imamı İbn Rüstem, ana dili olan Farsçayı neredeyse hiç gündeme getirmemiştir. Kurucu imam, Fars asıllı olmasına rağmen demografik yapıyı göz önüne alan başlangıçta Rüstemî idarecileri Berberîceyi resmi dil yapıp yeni maceralara sapmadan İslam'ın temel kaynaklarının da dili olan Arapçayı merkeze alarak orta bir yol tercih etmiştir. Berberîler devletin bu yaklaşımıyla Arapçayı içselleştirmelerine ve bazı ortak kelimeler kullanılarak Rüstemîlik şuurunu ön plana alarak bir asrı aşkın süreçte dilsel herhangi bir sorun yaşamamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Rüstemîler, Berberîler, Abdurrahman b. Rüstem, Arapça.

Abstract

Muslims were able to interact with people of different racial and ethnic backgrounds thanks to trans-Arab conquests, which began during the rule of Hazrat Omar. During his time, Islam also expanded to Iran, Anatolia, and Africa, and even though they did not share the same language, the conquest movements continued successfully. Conflicts between the newly converted Muslim nations and the Arabs arose as a result of the conquests. During the Umayyad State, some opposition groups already in Islamic society came together more, formed significant opposition to the existing order, and sought support in areas remote from the center. Moreover, the Ibadis, who diverged from the Kharijites, is one of several oppositional groups that emerged. Abdurrahman b. Rüstem, the leader of this resistance movement, was appointed as an imam and founded the first independent Kharijite/Ibadi State in North Africa. The demography was predominantly Berber in the geography where the new state was established, and they did not force Berber to read and write in Arabic. Berber was the communication language, while Arabic served as the official language of the government because it was the language of the religion they followed. The imam of the state, Ibn Rustam, rarely brought up his mother tongue, Persian. Even though the founding imam is of Persian descent, Rustami administrators chose a moderate course by focusing on Arabic, the language of the primary sources of Islam, without declaring other languages as the official language and veering to new adventures. By adopting some common

words and a Rustamian consciousness, the state resulted in greater Muslim Berbers internalizing Arabic and prevented a century.

Keywords: Rustamites, Berbers, Abdurrahman b. Rustam, Arabic,

ملخص

ساهمت الفتوحات الإسلامية خاصة بعد عهد عمر بن الخطاب (رض) في النقاء الكثير من الشعوب و الاجناس مع بعضها، حيث اجتمعت لأول مرة بلاد فارس وبلاد الأناضول و شعوب كثيرة من إفريقيا تحت مظلة واحدة رغم أنها لم تكن تتحدث نفس اللغة، لكن مع مرور الوقت بدأت بعض الخلافات تخرج إلى الواجهة، حيث تجمعت بعض المجموعات التي تشكلت في المجتمع الإسلامي أكثر قليلاً خلال فترة الدولة الأموية خاصة، وشكلت معارضة حادة للنظام القائم وحاولت إيجاد قاعدة في الأراضي البعيدة عن المركز، و نجد مثالا لذلك الإباضية الذين انفصلوا عن الخوارج، حيث أسس زعيم هذه المجموعة المعارضة، عبد الرحمن بن رستم الفارسي أول دولة خوارج / إباضية مستقلة في شمال إفريقيا، على الرغم من أن الديموغرافيا كانت من الغالب البربري في الجغرافيا التي تأسست فيها هذه الدولة الجديدة ، إلا أن الدولة لم تجرهم على التواصل باللغة العربية، لكن لأنها لغة دينهم فإنهم قبلوها كلغة رسمية للدولة، و اللغة البربرية لغة التواصل في المجتمع، على الرغم من أن الإمام المؤسس كان من أصل فارسي، إلا أن القائمين على الدولة الرسمية راعوا التركيبة السكانية، حيث فضلوا طريقاً وسطياً بالتركيز على اللغة العربية، دون تهميش اللغة البربرية.

الكلمات المفتاحية: الرستميون، البربر، عبد الرحمن بن رستم، العربية.

Giriş

En basit ifadesiyle dil, insanlar arasında iletişimi sağlayan kelimeleri ile kültürel duygu taşıyan doğal bir araçtır. İnsanlar, yaradılışlarından sonra birbirlerine duydukları hislerini ve isteklerini bazı jest, mimik, vücut dili daha sonra bazı resim ve şekillerle anlatmaya çalışmıştır. Zaman içerisinde oluşan farklı toplumlar, isteklerini daha süratli ve anlaşılır biçimde anlatmak için kendilerine has alfabeler icat etmişlerdir. İnsanların duygu ve düşüncelerini anlatmaları için nasıl dile ihtiyacı varsa inandığı dini anlatmak için de bir dil kullanmaya ihtiyaçları vardır. Kişiler, fitraten benimsedikleri dinin bazı prensiplerini mutlaka okuyup anlayabildikleri bir dil ile öğrenirler. Hz. Muhammed aracılığı ile gönderilen son din İslam -içlerinden görevlendirilen elçi tarafından- kendi dilleri olan Arapça ile tebliğ edilmiştir. Hz. Muhammed daha sağlığında başka bir dil öğrenmesi için görevlendirdiği Zeyd b. Sâbit'e İbrance öğrenmesini tembihlemiş ve teşvik etmiştir. Son evrensel din olması nedeniyle İslam'ın sadece Arapça okuyup konuşan tek bir millete değil, her ırktan insanlığa tebliğ edilme zarureti vardır.

Müslümanların Kuzey Afrika ile ilk resmi fetih hareketleri, Hz. Ömer Dönemi'nde başlamıştır. İlk iletişimden sonra bölgenin İslamlaşma süreci diğer coğrafyalara göre daha geç olmuştur. Bu gecikmenin sebebi olarak bölgenin hilâfet merkezlerine olan uzaklığı, tabiat şartları, bu coğrafyaya hâkim olan dönemin güçlü devleti Bizans'ın mukavemeti ve uzun zamandır yabancı hâkimiyeti altında yaşayan yerli Berberî halkın İslam fetihlerine karşı topraklarını canla başla savunma refleksleri sayılabilir. Bu gecikmenin bir sebebi de fetihlerden sonra bölgeye gönderilen valilerin özellikle Emevî

mevâli politikaları gereği yerli halkı asli unsur olarak görmemesinden kaynaklandığı söylenebilir. Emevîlerin bu dışlayıcı tutumlarının sonucu olarak mevâlî statüsünde değerlendirilen müslümanların cizye ve haraç konusunda gayrimüslimlerle aynı muameleye tabi tutulmaları bölgede İslamlaşmayı geciktirmiştir.¹

Bu sosyolojik gerçekler ile yerli halka değişik söylemlerle yaklaşan ve özellikle hilafet konusundaki yaklaşımları sebebiyle İbâzîler, Berberîler arasında hüsnek kabul görmüşlerdir. Hâricîlerin/İbâzîlerin muhataplarına İslam'ı anlatırken söylem ve eylemlerinde ilk başlarda kendi mezhep taassubunu ön plana çıkarmamaları ve onların bu davranışlarının Berberîlerin mizaçlarıyla örtüşmesi gerçeğini gözden kaçırmamak gerekmektedir. Sadece Emevîlerin tutumları sebebiyle değil, Abbâsî ihtilalinden sonra da Hâricîler, kendilerine doğuda alan açamadıklarından daha önce Kuzey Afrika'da başlattıkları tebliğ faaliyetlerine hız vermiş, her ne kadar bazı çatışmalar olsa bile Abbâsî toprakları içerisinde ilk bağımsız devlet olarak İbâzî Rüstemî Devleti'ni kurmuşlardır. Devletin kurucusu Abdurrahman b. Rüstem, kendisi İranlı/Fârisî olmasına rağmen kurduğu devletin kültür ve eğitim dili olarak Arapçayı, devletin kurumsallaşmasında Fârisî kültürü benimsemiştir. Devletin tabanı bu yapıda şekillenmesine rağmen ilk dönemlerde yerli Berberîlerle kurdukları akrabalıklar ve onların asabiyetini iyi kullanmaları kurdukları devleti muhkemleştirmiştir.²

Rüstemî Devleti ve İbâzîlerle ilgili yapılan çalışmalar; Mahfuz Söylemez tarafından kaleme alınan *İlk Hâricî Devlet: Rüstemî'ler (160-297/777-990)* adlı makale, Mehmet Salih Arı tarafından yazılan *Hâricîlerin Kurduğu Devlet Rüstemîler* ve Ahmed İğdi tarafından kaleme alınan *Kuzey Afrika'da İbâzî Tarihçiler ve İbâzî Tarih Yazıcılığı (9-16. Yüzyıllar)* başlığı altında yazdıkları müstakil kitaplar, Nadir Özkuyumcu tarafından *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi "Rüstemîler"* maddesi ve Mahmoud Benras tarafından hazırlanan *Kuzey Afrika İbâzîliği ve İmamet Düşüncesi* adlı doktora tezi ve diğer bazı araştırmalardan çalışmaları sayabiliriz.

1. İbâzîliğin Doğuşu ve Kuzey Afrika'ya Ulaşması

Hâricîlerin içerisinde bir fırka sayabileceğimiz İbâzîliğin kurucusu, Abdullah b. İbâz b. Murra b. Ubeyd Sa'labe et-Temîmî'dir. İbâd, babasının ismi olmasına rağmen zaman içerisinde İbn İbâz diye meşhur olmuş, Emevî halifesi Muâviye b. Ebû Süfyân ve Abdülmelik b. Mervân zamanlarında

¹ Abdurrahman İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1982), 3/53.

² Mübarek b. Muhammed Mîlî, *Tarihu'l-Cezayir fi'l-Kadim ve'l-Hadis* (Cezayir: Muessesetü'l-Vataniyye li'l-Kitab, t.y.), 2/65.

yaşamıştır. Doğum tarihi kesin olarak tespit edilememesine rağmen ölüm tarihinin 86/705 civarında olduğu bilgisi biyografi kaynaklarında geçmektedir.³ Hâricîlerin merkez üssü olan Basra'da diğer fikri unsurlar gibi tehçire uğramalarının sonucu Emevî muhalifi Abdullah b. Zübeyr'e destek vererek kodlarında olan muhalifliklerinin gereğini yerine getirmekten çekinmemişlerdir. Mutezilenin kurucusu Vâsıl b. Atâ ile aynı tarihlerde Basra'da bulunmaları ve muhalefet kanadını temsil etmeleri nedeniyle İbâzîlerin bazı müntesipleri daha güncel olan Kur'an'ın mahlûkluğu meselesinde olduğu gibi Mûtezilî görüşlerden etkilenmiş ve bazı görüşlerinde aynı düşünceleri paylaşmışlardır. Hâricîler arasında en mutedil görüş sahibi olan fırka olan Emevîlerin Hâricîler üzerine uyguladığı tedhiş hareketinden ders çıkararak yeni arayışlara giren İbâzîlerdir.⁴

İbâzîlerin Kuzey Afrika'ya gelişleri Câbir b. Zeyd'den sonra mezhebin asıl kurucusu durumundaki Ebû Ubeyde zamanında başlamıştır. Ebû Ubeyde, Kuzey Afrika'ya Seleme b. Sa'd ve İkrime Mevla b. Abbas'ı göndermiş ve özellikle İkrime, bölgede ağırlığı bulunan Berberî Nefûse kabilesi arasında İbâzîliğin yayılmasına vesile olmuştur. Seleme b. Sa'd bölgede çok önemli çalışmalar yapmış, belli bir taban oluşumundan sonra Hameletü'l-İlm diye isimlendirilen kişileri hem ilmî hem siyasi açıdan yetiştirilmesi için Basra'ya Ebû Ubeyde'nin yanına göndermiştir. Daha sonra bizzat Ebû Ubeyde tarafından yetiştirilen beş bilginin (Hameletü'l-İlm) yetiştirilip dâî olarak bu topraklara gönderilmesiyle süreç hızlanmıştır. Kuzey Afrika'ya gönderilen ve kendisi tarafından bizzat murakabe edilen tebliğcilerin çalışmaları, orada İbâzîliğin taban bulmasını sağlamıştır. Hamaletü'l-İlim diye maruf kişilerden biri Arap asıllı Ebu'l-Ala b. Sehm el-Meâfirî, ikincisi İranlı Abdurrahman b. Rüstem el-Fârisî, diğerleri ise Berberî kabilesine mensup Asım es-Sidrâtî, İsmail b. Dırâr el-Gıdâmesî ve Ebû Dâvud el-Kabillî'dir.⁵

Bu kişilerin her biri Basra'dan Kuzey Afrika'ya döndükten sonra bölgede hem dinî hem de siyasi açıdan kendilerini hissettirmişlerdir.⁶ Özellikle üç Berberî âlim, birçok İbâzî davetçi yetişmesine vesile olmuşlardır. Bu tebliğcilerin faaliyetleri beraberinde siyasi bazı şahısları ön plana çıkarmış,

³ Salim b. Humeyd b. Süleyman el-Hârisî, *Ukûdü'l-fıddiyye fi usûli'l-İbâdiyye* (Maskat: Vizaretü't-Türas ve's-Sekafe, 2017), 121.

⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm es-siyasî ve'd-dînî ve's-sekâfi ve'l-ictimâî* (Kahire: Mektebetü'l-Nahdatü'l-Misriyye, 1996), 1/393.

⁵ Megrin b. Muhammed el-Begdurî, *Siyer-i meşâyih Nefûse* (Epub: Müessesetü Taveleti'l-Fikriyye, 2009), 30.

⁶ Ferhat b. Ali Câbirî, *Alâkatü Umman bi şemâilî İfrikya* (Ummân: Meâhedü'l-Kadâi'ş-şerî ve'l-Vaaz ve'l-İrşâd, 1991), 12.

Trablusgarp'ta Abbâsîlere karşı yapılan isyanın ilki başarılı olamamış, ikincisinde kısmi başarı kazanılarak 140/757 yılı Kuzey Afrika'da siyasi hareketin başlangıcı sayılmıştır.⁷ Bu teşkilatlanmayı fark eden Abbâsî yönetimi onlara gönderdikleri askerî birlikle İbâzîlerin imâmet hareketini geçici olarak da olsa ortadan kaldırmayı başarmıştır. İbâzîlerin Trablusgarp'taki imameti, dört sene kadar sürmüştür ve 144/761 yılında Abbâsî valisi Muhammed b. Eş'as el-Huzâî tarafından İmam Ebu'l-Hattâb öldürülmüştür. Ebu'l-Hattâb'ın dört yıllık imameti sırasında Abdurrahman b. Rüstem onun Kayrevan valisi olarak hizmet etmiştir. Coğrafyayı iyi tanıyan İbâzîler, bu yenilginin ardından Kuzey Afrika'nın iç bölgelerine dağılarak gizli çalışmalarına kaldıkları yerden devam etmişlerdir.⁸

2. İlk İmamet Tecrübesinden Devletleşme Sürecine Kuzey Afrika'da İbâzîliğin Tarihsel Serüveni

İbâzîler tarafından Trablusgarp tekrar ele geçirilmeye çalışılmış olsa bile Abbâsî halifesinin onlara yaptığı kıyımın bir benzerinin Trablusgarp'ta Araplara yaptığı tedhiş hareketinde oluşan nefretten olacak ki Abdurrahman b. Rüstem, yeni siyasi oluşum için siyasi çalışmasını Kuzey Afrika'nın ortasına yani günümüzdeki Cezayir bölgesine taşımıştır. İbn Rüstem, kuracağı devletin başkenti olarak Tâhert'i düşündüğünden sarp dağlarla çevrili Sufeccec vadisine yerleşmiştir. Abbâsî valisi İbnü'l-Eş'as, İbn Rüstem'in Sufeccec'e gittiği istihbaratını alır almaz onu takip etmiş, arazi şartları, yerli halkın onun yanında yer alması ve orduda baş gösteren çiçek hastalığı nedeniyle Kayrevan'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Lemmâye kabilesinin kendisini iyi karşılaması orada bulunan âlimlerin ortak kararı ile bugün aynı isimle anılan Tâhert şehri merkez olmak üzere bir devlet kurulması ve devletin imamet görevlerinin de Abdurrahman b. Rüstem'e verilmesi konusunda karara varılmış ve bu oluşum Rüstemî Devletinin kuruluş sürecini başlatmıştır.⁹ 162/779 yılında kesin olarak bütün İbâzî ileri gelenlerinin ittifakıyla İbn Rüstem, Ebu'l-Hattâb tarafından kendisine kadılık görevi verilmesinin avantajını da kullanarak, imam olarak biat almıştır.¹⁰ İbn Rüstem'in imamlığına yerli Berberî kabilelerin destek vermelerinde, gelecekte

⁷ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Said b. Süleyman Dercîni, *Tabakâtü'l-meşâih bi'l-Mağrib* (Konstantine: y.y, 1977), 1/24.

⁸ Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/172; Mahfuz Söylemez, "Mahfuzât: Uman Sultanlığı ve Uman İbâdileri Üzerine", *İslami İlimler Dergisi İbâdilik Özel Sayısı* 10, sy 1 (2015): 190.

⁹ Şahabeddîn Ahmed Sallâvî, *el-İstiksâ li ahbari düveli'l-Mağribi'l-Aksâ* (Kazablanka: Dâru'l-Kitab, ts), 1/180.

¹⁰ Ebû Zekerriya Yahya b. Ebî Bekir Vercelânî, *Kitabu Siyeru'l-eimmeti ve ahbâruhum* (Cezayir: Mektebetü'l-Vataniyye, 1979), 1/40.

şartlar olgunlaşırsa Emevî ve Abbâsiler gibi hilafetin Kureyşîliğini savunmamalarından dolayı hilâfet sırasının kendilerine gelebileceği ihtimali etkili olmuştur.

Tâhert şehrinin başkent olarak seçilmesinin birinci sebebi; ticaret yolunun kesiştiği bir noktada bulunması ve geniş tarım alanlarını içerisinde barındırmasıdır. Diğer bir avantajı da İbâzîliği seçen Berberî Levâte, Hevvâre, Zevâga, Matmâte ve Miknâse kabilelerinin bu yerleşim yeri etrafında yaşamalarıdır.¹¹ Bütün İslam coğrafyasında olduğu gibi ordugâh olarak kurulan şehir, yapılan mescidinin etrafında evler, ticarethaneler, değirmenler ve çarşılar yapılarak kısa sürede merkez haline getirilmiştir.¹² Tâhert merkezli kurulan Rüstemî Devleti, İslam coğrafyasındaki diğer İbâzîlerin çoğunun buraya göç etmesini sağlamıştır. Basra İbâzîlerinin Rüstemîlere yaptıkları yardımlarla Afrika gibi bir coğrafyada kurulan devlet daha da güçlenmiştir.¹³

3. İbâzîliğin Kuzey Afrika'da Kolay Yayılma Sebepleri

Emevî Devleti'ni yıkmak için muhalefetin bloğunda yer alan Şîa ve Hâricî grup, Abbâsî hilafetinden sonra beklediklerini bulamamışlar ve yönlerini Kuzey Afrika'ya çevirmişlerdir. Emevîler Dönemi'nde doğuda Hâricîlik/İbâzîliğin kendisine uygun zemin bulamamasının altında yatan sebeplerin başında Haccâc b. Yûsuf'un Hâricîlere uyguladığı baskı ve tedhiş hareketi gelmektedir. Kuzey Afrika'da Emevîlerin taban bulamamasının altında yatan sebeplerden biri de diğer gayri Arap coğrafyasında olduğu gibi fetihten sonra müslüman olan halkı hor görmeleridir. Bu bağlamda Kuzey Afrika'da da yerli halk Berberîler küçümsenmişlerdir. İşte bu sosyolojiyi iyi değerlendiren Hâricîler, siyasi ve sosyal eşitliği vadederek Berberîler tarafından kabul görmelerini sağlamıştır. Hâricî/İbâzî mezhebinin görüş ve davranışlarının Berberî karakteriyle uyum içerisinde bulunmasının en büyük sebebi, İslam dünyasındaki hilafetin Kureyşîliliği savını savunmamaları, imametın soy ve ırkına bakmadan liyakat sahibi müslümana verilebileceği görüşünü savunmalarıdır. Bu sebeplerden dolayı Hâricîler yeni bir çıkış yolu aramışlar ve kendileri için en uygun coğrafyanın Kuzey Afrika olduğuna karar vermişlerdir. İşte bu yüzden İbâzîlerin Ebû Ubeyde liderliğinde Trablusgarp'ta başlattıkları kalkışma önceleri taban bulsa bile daha sonra Abbâsî Devleti bu kalkışmada onları etkisiz hale getirmişlerdir. Ancak Hamaletü'l-İlim diye adlandırdığımız dâîler vasıtasıyla iddialarından

¹¹ Yakut Hamevi, *Mu'cemu'l-buldân* (Beyrut: Dâru Sadır, 1995), 2/8.

¹² Süheyl Zekkâr, "ed-Devletü'r-Rüstemiyye fî Tâhert", *Dirasât Tarihiye*, sy 12 (1983): 76.

¹³ el-Mâlikî İbn Sağır, *Ahbâru'l-eimmeti'r-Rustemiyyîn* (Cezayir: y.y, 1986), 243.

vazgeçmemişler ve yerli Berberî halktan aldıkları destekle bu coğrafyada taban bulmasını sağlamıştır.¹⁴

4. Rüstemî Devletin Demografik Yapısı

Bugünkü Cezayir Devleti sınırlarında bulunan Tâhert bölgesinde H 160-296 yıllarında hüküm süren ilk bağımsız Hâricî/İbâzî Rüstemî Devleti çok ulusluluk bağlamında değerlendirilmesi gereken bir oluşumdur. Bu devlet, fikri konuda değişik yaklaşımları içerisinde barındırdığı gibi farklı ırklardan insanların bu devlet içerisinde birlikte yaşama kültürü oluşturması yönüyle kendisinden sonraki yapılanmalara da örneklik etmiştir. Kendisi Şîi olan Ya'kûbî eserinde bu bölgedeki insan unsurlarının karışıklığından bahsetmektedir.¹⁵ Bu farklı unsurlar Berberîler (Amazîğ), Araplar, Fârisîler (Acem) Endülüslüler, Afrikalı köleler ve Sakâlibe'den oluşmaktadır. Bu toprakların asıl sahipleri Berberîler olmakla birlikte İslam fethi ile Arap unsurlar ağırlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Bu bağlamda Tâhert merkezli kurulan devlet, değişik demografilerden oluştuğu gibi her ırkın kendi kullandıkları diller açısından da değişiklik arz etmektedir. Devlet içerisinde birlikte yaşama kültürü oluşturan taraflar şunlardan oluşmaktadır:

4.1. Berberîler

Kuzey Afrika'da kurulan Rüstemî Devleti'ni oluşturan ağırlıklı nüfus Berberîlerdir. Rüstemî Devleti'nin ikinci imamı Abdülvehhab b. Abdurrahman b. Rüstem'in konu ile ilgili söylediği "Bu din (İbâzî Daveti), Berberî bir kabile olan Nefûse'nin kılıcı ve Mezzate'nin parası ile kuruldu" ifadesi konuyu bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır.¹⁶ Bu kabile Rüstemîlerin devletleşme sürecinde askeri kanadıyla birlikte kadılar ve ticari faaliyetleri ağırlıklı olarak kendi elinde bulundurmıştır. Dahası devlet başkanı kendi kabilelerinden olmamasına rağmen kimin idareye geçeceğine karar verip kendilerine yarı özerk diyebileceğimiz Tâhert bölgesinde bir mahalle kurdurtmuşlardır.¹⁷ Rüstemî Devleti içerisinde nüfus ağırlığı bakımından ikinci sırada gelen Berberî kabilesi Mezzâtîlerdir. Bunlar daha çok bölgenin ticari ve finansal unsurlarını elinde bulunduran gruptur. Zengin bir kabile oldukları için varlıklarını riske atmamak adına ekonomik ağırlıklarını kullanarak ülke içinde ve dışında muhtemel ihtilafların daha fazla büyümeden sonuçlandırılmasını sağlamışlardır. Lemmâye de diğer kabileler

¹⁴ Mehmet Salih Arı, *Hâricîlerin Kurduğu Devlet Rüstemîler* (İstanbul: Bilge Adamlar, 2009), 51-53.

¹⁵ Ahmed b. Ca'fer b. Vehb Ya'kûbî, *el-Buldân* (Necef: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 104.

¹⁶ Vercelânî, *Siyerü'l-eimme*, 103.

¹⁷ İbn Sağır, *Ahbâru'l-eimme*, 61; Amr İbn Sellem, *el-İslam ve Tarihuhu min vicheti nazarin İbâdiyye* (Beyrut: Dâru'l-İkra, 1985), 140.

kadar nicel ağırlığı olmamakla birlikte nitel olarak kendisinden bahsettiren bir kabiledir. Doğuda Afrika kapılarını zorladığı zaman Abdurrahman b. Rüstem'i Kayrevan bölgesinde ağırlayarak devletleşme sürecindeki ilk stratejileri İbn Rüstem ile bu kabile ileri gelenleri beraberce hazırlamışlardır. Abdurrahman b. Rüstem'in bunlarla olan tanışıklığı Mağrib'den hacca gittiklerinde Mekke-Medine'de görüşmelerine ve aralarında basit de olsa bir antlaşma yapmalarına dayanmaktadır. Bu kabilenin diğer bir avantajı ise Rüstemî Devleti'nin kurulduğu topraklara diğer iki kabileye göre daha yakın olmaları ve Hicaz görüşmelerinde İbâzîliği kısmen kabul etmeleridir.¹⁸

Coğrafyadaki diğer ağırlıklı Berberî unsur Levvâte kabilesi olup Rüstemî Devleti başkenti de olan Tâhert bölgesi onların nüfus alanı içerisindedir. Bu kabile değişik alt kolları ve nüfus ağırlığı ile meşhurdur. Hatta bölgeye sahip oldukları için coğrafi alandaki hâkimiyetleri devlet kuruluşunda ve sonrasında belirleyici unsurlardan olmuştur. Hem coğrafya hem de nüfus bakımından bu kabile mensuplarının ileride sıkıntı çıkarma ihtimalini sezen Abdurrahman b. Rüstem, onlardan birisinin kızıyla evlenerek onları kontrol etmeyi başarmıştır. Coğrafyadaki son etkili kabile Zenâte'dir. Bu kabile devletin kurulduğu bölgede ağırlıklı olup Levvâte ile irtibatları mevcuttur. Kuruluş döneminde adı geçen diğer kabiler kadar ağırlığı olmasa da zaman içerisinde ikinci halife Abdülvehhâb b. Abdurrahman b. Rüstem'in annesinin bu kabileden olması nedeniyle kuruluş yıllarından hemen sonra akrabalık bağları dolayısıyla ağırlığını hissettirmiştir.

4.2. Araplar

Kuzey Afrika'da Arap unsurların varlığı İslam fethinden önceye dayanmaktadır. Kuzey Arapları her ne kadar bu yerleşim yerlerine gitmiş olsalar bile ağırlıklarını hissettirememişler, İslam fethi ve sonrasında kendi Yemenli akrabalarından kaynaklanan asabiyet gereği bu topraklarda İslam'ın kolay yerleşmesine zemin hazırlamışlardır. İslam fethiyle birlikte Mağrib'e Hassân b. Nu'mân, Külsüm b. İyâd ve diğer ünlü komutanlarla çok sayıda diğer Arap asker de gelmiştir. Bunların bir kısmı bu topraklarda yerleşmiş, bir kısmı ise fetih sonrası geri dönmüşlerdir. Bu gerçeğe birlikte coğrafyadaki hâkim unsur Araplar olmayıp değişik fırka dâîlerinin beraberlerinde getirdikleri ve oralarda kalan ikinci nesil Araplar, yabancı olarak isimlendirilmişlerdir. Bunlar asli ve ağırlıklı unsur olmayıp yabancı olarak tanınmakla birlikte şehir ve kasabalarda ikamet etmeleri dolayısıyla ticaret alanında etkili olmuşlardır. Abbâsî Devleti mihnesinden kaçıp Rüstemîlerin

¹⁸ İbn Haldûn, *Tarih*, 6/160-185.

kurdukları devlet içerisinde kendi istekleri ile gelen Arapları da bunların içinde saymak gerekmektedir. Bölgeye gelen Araplar Şamlılar, Hicazlılar, Iraklılar ve Yemenlilerden oluşmaktaydı.¹⁹

4.3. Acemler

Kuzey Afrika'da hicrî II. yüzyılda Acem kelimesinden Afrikalıların anladığı, yerli Berberî halk ve fetihler sırasında yerleşen Araplar dışındaki Farslılardır. Tabakat kitaplarında geçen Acem kelimesinin bu manada anlaşılması için elimizde bazı ipuçları vardır. Kaynaklar Muhammed b. Eş'as ile birlikte Mağrib'e Horasan'dan 30.000 Fars asıllı insan gönderildiği bilgisini vermektedir.²⁰ Farslıların Afrika'ya ilk intikalleri, Abbâsî Devleti ordusunun içerisinde askeri komutan veya er olarak gelip buralara yerleşmeleriyle olmuştur. Her ne kadar Araplar ve diğer unsurlarla aralarında bazı mezhepsel farklılıklar olsa bile kendi ırkdaşları Afrika'da belli bir yer tutunca onlara yardımcı olmuşlardır. Abdurrahman b. Rüstem ve oğlu Abdülvehhâb b. Rüstem'in öncülüğünde bizzat dâî olarak gelen akraba gruplarıyla iyi ilişkiler içerisinde olmuşlardır. Bu tutumları sebebiyle Abdurrahman b. Rüstem devletleşme süreci öncesi ve sonrasında kendisi ile birlikte Fârisîleri yönetici kadronun içerisinde almıştır.²¹ Fârisîler, tarih boyunca medeniyet inşa etmiş devlet kültürüne sahip olmalarından dolayı nasıl ki Abbâsî Devleti'nde kısa sürede yönetime ortak olmayı başarmışlarsa, devlet kültürü olmayan Berberî bir coğrafyada onlara göre sayıları çok az olsa bile müktesebat ve kültürlerini iyi kullanarak yönetim konusunda bocalamamışlar ve devletin asli unsuru olmayı başarmışlardır.

4.4. Endülüslüler

Kuzey Afrika'da kurulan Rüstemî Devleti içerisinde bulunan Endülüslüler, İspanya'da kurulan Endülüs Emevî Devleti sonrası buradan gelen insanlar değildir. Tâhert bölgesi her ne kadar Akdeniz'e kıyısı olmasa bile İspanya'nın tam karşısında bulunmaktadır. Endülüslüler buralara genelde ticaret ve coğrafi yakınlıkları nedeniyle bazı bilimsel ve sanatsal faaliyetler için gelmişlerdir.²² Bu kesim Rüstemî topraklarında sayısal olarak çok az olmalarına rağmen siyaset ve idare konusunda kendilerinden istifade edilen grup olmuştur. Hatta Abdurrahman b. Rüstem ölmeden önce halife

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 4/469; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Said b. Abdilvâhid Şemmâhî, *Kitabu's-siyer* (Maskat: Vizâretü't-Türasî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1992), 158.

²⁰ Şehabuddîn Ahmed b. Abdülvehhab Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb* (Kahire: y.y, 1983), 24/80.

²¹ İbn Sağîr, *Ahbâru'l-eimme*, 64-73.

²² Ebû Abdullah Bekrî, *el-Muğrib fi zikri biladi İfrîkya ve'l-Mağrib* (Cezayir: Matbaatü'l-Hükûme, 1957), 66.

seçimi için oluşturduğu heyet içerisinde iki Endülüslü ismi dâhil etmiştir. Bu isimler, Mesud Endelûsî ve İmran b. Mervân el-Endelûsî adındaki şahıslardır.²³

4.5. Köleler

Orta Çağ'ın bir gerçeği olan kölelik kurumunun en fazla olduğu yerlerden birisi de Kuzey Afrika'dır. Özellikle sahil şeridi Avrupa'ya yakın olduğundan bu topraklar Güney Afrika'dan alınan kölelerin pazarlama yeridir. Bu gerçeğe uygun olarak İbâzî/Rüstemî Devleti de bu ekonomik getiriyi göz önüne alarak daha güney taraflara gidip aldıkları köleleri Avrupa'ya satarak önemli bir gelir sağlamışlardır. Bölgeye köle ticareti için gelen ecnebler, Rüstemî Devleti ile iyi ilişkiler kurmuşlardır. İlk getirildiklerinde mahallî dillerini kullanan bu köleler kalanlar kendi dillerini bir kenara bırakıp özellikle İslam'ı kabul edenler Arapçayı, diğerleri ise efendilerinin dillerini kullanmışlardır. Bu kölelik sisteminde tersine bir göçten de bahsedilebilir. Güney Afrika'dan getirilen kölelerin yanında Avrupa'dan değişik sebeplerle Afrika sahillerine getirilen Avrupalı köleler anlamına gelen Sakâlibe'den de bahsetmek gerekmektedir. Bu köleler daha çok devletin üst yöneticilerinin saraylarında istihdam edilmekteydiler. Herhâlde bu tercihlerinin altında yatan sebep bunların daha çok Slav ırkından olmalarındandır. Bir İslam Devleti olan Rüstemîler bu insanlık dışı kölelik kurumuna sıcak bakmamış ve zenginler İslam medeniyet geçmişinde olduğu gibi sürekli köleleri hürriyetine kavuşturmayı âdet hâline getirmeye çalışmışlardır.²⁴

4.6. Zimmîler

İslam toplumunda kendi din ve kültürlerini başkalarına empoze etmemek şartı ile devletten alacağı hizmet ve can güvenliğinin korunması karşılığında belli bir meblağ ödeyerek o devletin hükümlerini tanıyan gayrimüslim unsurlara zimmî denmektedir. Bu bağlamda Rüstemî Devleti ve bağlı bölgelerde devletin hükümlerini tanıyan yerli ya da dışarıdan gelen Hristiyan ve Yahudilerden bahsetmek gerekmektedir. Yahudiler bölgeye Romalılar zamanından başlayarak yerleşmeye başlamışlar ve özellikle şehirlerde ticaret ve ekonomiyi ellerinde bulundurmışlardır. Dinleri milli olduğundan bağlı buldukları ülkelerde dinsel olarak sorun çıkarmak ve küçük iç hesaplaşmalar yerine kendi dinlerini yaşayarak sanatlarını daha da geliştirip ekonomilerini güçlendirmişlerdir. Özellikle altın ve mücevherat işleri ile köle ticareti bağlamında bütün dünyada az ya da çok akrabaları

²³ Vercelânî, *Siyerü'l-eimme*, 55-56.

²⁴ İbn Sağır, *Ahbâru'l-eimme*, 33-54; Vercelânî, *Siyerü'l-eimme*, 68-69.

bulunması sebebiyle iletişimleri güçlü milletlerdendir. Hıristiyanlara gelince; Yahudi nüfusa göre daha az olan Hıristiyanların bu bölgeye yerleşme tarihleri öncelere gitmektedir. İbâzî kaynaklar kendilerinden daha çok Rumlar diye bahsetmektedirler. Hatta bütün devlet içerisinde bir kilisenin bulunması bunu destekleyen en büyük gerekçedir. Hıristiyan halk, Yahudiler gibi kendilerine has bir sanat ve ticarete öne çıkamadıklarından adeta Rüstemî Devleti içerisinde bir tebaa hükmünde idiler.²⁵

5. Kuzey Afrika'nın Araplaşmasında Dilin Etkisi

Kuzey Afrika tarih boyunca Fenikeliler, Romalılar, Vandallar ve Bizanslılar tarafından dört defa istilaya maruz kalmıştır. Berberîler bu istiladan etkilenmiş olsalar bile kimliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır. Kaldı ki ilk işgalci kabul edilen Fenikelilerin soyu Ken'ânîlere dayandırıldığı gibi, Berberîlerin Ken'ânîlerden geldiği de edilmektedir.²⁶ Dolayısıyla Arap havzasından neşet eden Fenikeliler Arapçaya yatkın olmuşlardır. Buna ilaveten coğrafyada yaşayan Berberî dilleri ile Arapça etkileşim içerisinde olmuştur. Kaldı ki Fenikçe ve Arapça dilleri Sami dil topluluğu içerisinde yer almaktadır.²⁷ Zaten bazı Arapça harflerin mahreçleri ve çıkış yerleri Berberî dilinde kullanılan harflerin mahreç ve çıkış yerleriyle benzerlik göstermektedir. Ayrıca Berberîce farklı lehçeleriyle beraber değerlendirildiğinde yüzlerce hatta binlerce Arapça ortak kelime bulunduğu iddia edilmektedir.²⁸ Örneğin Berberîcede kadın "temestûs" kelimesi ile belirtilmektedir. Aslında bu kelime Arapça âdet gören anlamındaki "tams" kelimesinden türetilmiştir.²⁹ Hz. Ömer zamanında başlayan İslam fetihleriyle birlikte Kuzey Afrika halkı olan Berberîlerin Araplaşması hızlanmıştır. Müslüman Arapların gazâ ve cihad ruhu ile fethettikleri topraklar üzerindeki uygulamaları diğer dört istilacıda olduğu gibi zorla dönüştürücü merkezli olmamıştır. Bunun yanına Berberîlerin Araplarda ve Fârisîlerde olduğu gibi asabiyet konusunda tutucu olmamalarını da eklememiz gerekmektedir. Zira Araplar ve Fârisîlerin bu asabiyet ısrarları dillerini muhafazaya da etki etmiştir. Hâlbuki Berberîler tarih boyunca sürekli istilaya maruz kalmalarından olacak ki dil ve ırk konusunda onlar kadar tutucu değildiler.

²⁵ İbn Sağır, *Ahbâru'l-eimme*, 69,100.

²⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhü'r-Rusûl ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 1/125; İbn Haldûn, *Tarih*, 2/12.

²⁷ Adnan Demircan, "Samîler", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 75-76.

²⁸ Şefik Muhammed, "Mu'cemü'l-Arabî el-Emezîgî" (Rabat: Akademiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1996), 1/10.

²⁹ Muhammed, "Mu'cem", 1/38.

Berberîler kendilerine İslam daveti geldiğinde bazı valilerin tutumlarından kaynaklanan birtakım olumsuzluklar yaşanmış olsalar bile çok karşı çıkmayıp savaşa meydan vermeden İslam'ı kabul ettiler. Aynı zamanda, müslüman olduktan sonra tebliğ faaliyetlerine de katkıda bulundular. Bu tebliğ sırasında ayet ve hadislerin okunması ve anlaşılmasının zorunlu oluşundan kendilerini herhâlde Arapçayı bilmek zorunda hissettiler. Bölgenin Araplaşmasına katkı sağlayan diğer amil de İslam fethinden önce başlayıp fetihle birlikte yoğunlaşarak devam eden Arap iskânlarıdır. Özellikle fetih sonrası bölgeye yoğun bir Arap göçü olmuş, girilen dinin kutsal metinlerinin dilinin Arapça olması bölgedeki Araplaşmayı kolaylaştırmıştır. Fetihler sırasında gelen fâtihterin, özellikle de İslam ahlakını kendi üzerinde yaşayan sahâbîlerin güzel örneği bir sempati doğurmuştur.³⁰ Özellikle Ukbe b. Nâfi' Dönemi'nde bu Araplaşma yoğun bir şekilde başlamıştır. Hatta kendisi Kayrevan şehrini kurup ilmi müesseselerle tezyin etmiş, bu müesseselerde İslam'ı anlatmak için tâbiinden yetişmiş ulemâyı buralara getirmiştir.³¹ Hasan b. Nu'man Dönemi'nde konu üzerinde daha büyük bir titizlikle durulmuş olup müslüman olan yerli halktan topluluklar doğuya ilim öğrenmek için gönderilmeye başlanmış ve bu insanlar buldukları yerlerde Araplar gibi yaşamaya başlamışlardır.

Kuzey Afrika İslamlaşmadan önce bile devletin siyaset divanlarında etkin kullanılan dil Rumca idi. Bundan dolayı halk kendi dili dışında bir dilin kullanılmasına yatkın olduğundan İslam'la birlikte resmi dilin Arapça olmasını yadırgamamıştır. Şu gerçeği de gözden kaçırmamak gerekir ki Arapça İslam'la birlikte gücüne güç katarak bütün dünyada popüler bir dil hâline gelmiştir. Bu bağlamda konuşma dili olan Berberînin yerine konjonktürel olarak yazışma, edebiyat, siyaset ve din dili Arapça kullanılmıştır. Sömürü dönemlerinde insanlar Rumca bilse bile yönetici olamazken Arapça bilenlerin kurulan devlet kademelerinde bir ötekileştirme olmadan devlet memurlukları, valilik ve ordu komutanlıklarına getirilmesi hem Arapçaya hem de Araplaşmaya temayülü artırmıştır. Örneğin Târik b. Ziyâd, kendisi Berberî bir kişi iken Arapçaya hâkimiyeti ve şahsi karizması onun önce coğrafyada sonra da Endülüs'ün fethinde orduda yetişmiş birçok Arap devlet adamı varken komutanlığa kadar getirilmesini sağlamıştır.³²

³⁰ Abdülkadir Rebbûh, "Hareketü't-ta'rib ve eseruhâ fi bilâdi'l-Mağrib hilâle'l-asri'l-vasit", *Mecelletü Ensene li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât*, sy 7 (Haziran 2013): 62-63.

³¹ Ebu'l-Kâsım el-Misrî, *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 222.

³² Abdurrahman b. Abdillâh b. Abdilhakem Ebu'l-Kâsım el-Misrî, *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye, 1415), 234.

Diğer taraftan Endülüs'ün fethinden sonra coğrafi yakınlığın avantajı ile Afrika'dan çok sayıda Berberî oraya giderek Endülüslülük şuuru ile kenetlenmişler ve aynı dili yani Arapçayı konuşmada herhangi bir beis görmemişlerdir. Endülüs'e memleketleri yakın olduğundan Kuzey Afrika'ya döndüklerinde meskûn Araplarla herhangi bir sorun yaşamamışlardır. İbâzî/Rüstemîlere gelince: Onların iktidarları Kuzey Afrika'da başlayan Araplaşma sürecinin adeta olgunluk dönemine rast geldiği için bu konuda çok sorun yaşanmamıştır. Kuzey Afrika'da kurulan ilk bağımsız İbâzî/Rüstemî Devleti'yle birlikte Araplaşma zirveye ulaşmıştır. Zira devletin resmi dili ve toplumda bilinen dil Arapça olduğundan, resmi dili bilenler devlet kademelerinde çalışma imkânı bulmuştur.³³

6. İbâzîlerin Kendilerini Tanıtımlarında Dil ve Üslup

Kuzey Afrika'da hâkim olan halk Berberîler sayıldığından dilleri de doğal olarak Berberîcedir. Bazı kaynaklara göre Berberîce, Hami dil topluluklarının içerisinde yer alan kadim dillerden sayılmaktadır. Berberîcede alfabe harflerinin güneş, hilal, şimşek gibi doğa olayları ile alakalı on şekil olduğu kabul edilmektedir. Bu alfabaya "tiffinagh" da denmektedir.³⁴ Bölge işgallerle karşı karşıya olup değişik kültürlerin etkisinde kalmasına rağmen ana dillerini muhafazada ısrarcı olmuşlardır. Fakat İslam'ın bölgeye gelmesi ile her ne kadar konuşma dilinde Berberîce olsa bile yazı dilinde Berberîce objeler Arapça harflerle tanıtılmaya başlanmıştır. İslam'dan önce coğrafyada az sayıda Arap unsur olsa bile kültürel olarak coğrafyaya hâkim olamamışlar veya olmaya çalışmamışlardır. Berberîler İslam'ın hızlı inkişafına ayak uydurarak yeni kabul ettikleri dinin ana dili olan Arapçayı benimsemişler, dilin benimsenmesinden sonra kademeli bir ta'rib (Araplaşma) süreci yaşanmıştır.

Rüstemî Devleti şemsiyesi altında bulunan ve kendilerine yabancı denilen Araplar önceleri Berberîce konuşmaya çalışmışlar ancak bu dile yatkınlık sağlayamadıklarından kendi dillerini kullanmaya devam etmişlerdir. Berberîler de Arap dilinin kullanımı konusunda epeyce zorlanmışlar, hatta Berberîcede kelimelerin müennes-müzekker kelime kullanılışı ve yazılışını birbirlerine karıştırmışlardır. Sonuçta yeni kabul ettikleri dinin kutsal metinleri Arapça olduğundan Berberîler konuşma dillerinde kendi dillerini kullanmakla birlikte dini metinleri anlayabilmek için Arapçayı okuyup yazmaya çalışmışlardır.³⁵ Önceleri bu Araplaşma sürecine

³³ Ebu'l-Kâsım el-Mısırî, *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 231.

³⁴ Muhammed, "Mu'cem", 1/9.

³⁵ Vercelânî, *Siyerü'l-eimme*, 100.

mesafeli yaklaşan Berberîlere, özellikle dini ilimler ve Kur'an eğitiminde kullanılan Arapça daha sempatik gelmiş ve dili içselleştirmişlerdir. Bunun için İbn Haldûn, "Berberîler Araplara en çok benzeyen toplumdur" doktrinini ortaya atmıştır.³⁶

Fenikeliler ve Romalılar zamanında dil ve kültürlerine aşırı bağlanarak dillerini muhafaza etmelerine rağmen Berberîlerin Araplaşmasını kolaylaştıran unsur için her iki halkın kültür ve yaşam tarzı olarak birbirlerine yakın olmalarını söyleyebiliriz. Eğer Kuzey Afrika'ya göç eden Araplar, kabul ettikleri İslam dininden dolayı güçlü olmasalar idi değişim tam tersine gerçekleşir yani Arapların Berberîleşmesi ihtimal dâhilinde olurdu. Bu bağlamda ilk bağımsız müslüman devlet olan Rüstemîler Arap ağırlıkta oldukları için dini etkin kullanarak toplumun Araplaşmasını hızlandırmıştır. Abdurrahman b. Rüstem her ne kadar Fârisî olsa bile bu kültürün hâkim olduğu muhitte çok yaşamamış, uzun zaman Kayrevan'da kaldığından kendisi üzerinde Fârisîlerden daha çok Berberî ve Arap kültürü baskın olmuştur. O, Arapların ve Arapçanın ilim dili olduğu bir çevrede yetişmiştir.³⁷ Rüstemîler, kurduğu devletin ilim ve örf yapısını Arap kültürü üzerine inşa etmiş ve devletini kurduktan sonra doğudan hâkimler, ilim erbabı ve yöneticiler getirtmiştir. İbn Rüstem, uzak hedef olarak Araplaşmayı bir strateji olarak alsa bile davet dilinde Arap dilini zorunlu görmemiş, eğitimsiz halkın ana dili olan Berberîce tebliğde etkin bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıca aşağıda örneklerini vereceğimiz edip ve bilginlerin eserlerini kaleme almalarında herhangi bir kısıtlamaya gidilmeden hem Arapça hem de Berberîce ve diğer diller kullanılmıştır.

Rüstemî Devleti'nde devletin yazışma dili Arapça olmasına rağmen ev ve çarşı-pazarlarda kullanılan dil Berberîcedir. Eğitim dilinde kullanılan dil ise kesinlikle Arapça olmuştur. Ancak taşralarda ve özel ortamlarda halk fasih Arapça bilmiyorsa konuşmacılar geçici bir süreliğine Berberîce konuşmuşlardır. Bu bağlamda İbâzîlerin inanç ve kelam konusunda temel eserlerinden bir tanesi olan, Amr b. Cümeya'nın kaleme aldığı *Akîdetü't-Tevhîd* Berberîce kaleme alınmış bir eserdir. Bunun için aydın kesimlerin en az iki dil bilmesi yeni kurulan bir devlet açısından önemli bir zenginliktir. Rüstemî Devleti'nin ilk şair, edip ve ilim adamları Arap ve Berberî asıllı kişilerden çıkmıştır. Bunun örneklerinden birisi Şeyh Ebu's-Sehl isimli âlimdir. Kendisi hem Arapça hem Berberîce bilmesine rağmen eserlerinin çoğunu Berberî dili ile yazmıştır. İkinci örnek Yahûd b. Kureyş et-Tâhertî'dir.

³⁶ İbn Haldûn, *Tarih*, 7/2.

³⁷ Ali Yahya Muammer, *el-İbâdîyye fî mevkibi't-Tarih -el-İbâdîyyetü fî'l-Cezayir* (Gardâye: Mektebetü'l-Arabiyye, 1986), 17-31.

Bu âlim, Ârâmca, Arapça, Berberîce, İbrânîce ve Farsça bilen ve diller üzerine çalışmaları olan bir şahsiyettir. Bekir b. Hammâd et-Tâhertî ise Kuzey Afrika'da Rüstemî Devleti'nin en büyük ve en meşhur şairidir.³⁸ Bu bilgiler aynı zamanda Mahmud Nacî'nin iddia ettiği şu savı çürütmesi açısından saygı değerdir: Onun iddiasına göre Kuzey Afrika dinin yanında iki asabiyet çatışmasına yani Arap geleneği ile Fârisî ve Berberî çekişmesine sahne olmuştur. Hâlbuki Rüstemî Devleti'nin Arapça ve Arap halkına karşı bir duruşunun olduğu iddiası tarihi bilgilerle örtüşmemektedir.³⁹

Kuzey Afrika'nın asıl Araplaşma süreci ile ilgili değişik yorumlarda bulunan Şevkî Dîf, Araplaşma sürecinin hicri beşinci yüzyılda tamamlandığını iddia etmektedir. Ona göre Emevîler tarafından Suriye ve Irak'tan sürülen Benî Süleym ve Benî Hilâl kabileleri, Kuzey Afrika'da kurulan Şîî Fâtımî Devleti tarafından bazı şehirlerin idaresinin kendilerine verileceği ve ellerine geçen her şeyin ganimet sayılacağı vadiyle batıya yönlendirilmiştir. Bu kabileler beraberlerinde yoğun Arap unsuru getirerek Arapçayı ve Arapları bu topraklarda hâkim unsur duruma getirmişlerdir. Fâtımî Devleti adına batıda yaptıkları bu tedhiş zaman içerisinde bu kabilelerin de Sünnî Abbâsî Devleti'ne bağlanmasının önüne geçememiş ve zulmettikleri halk ile yaşamaya devam etmişlerdir. Şevkî'nin bu Araplaşma sürecinin tamamlanması miladına karşı şu iddiayı görmezden gelemeyiz. Bu tarihten sonra yazılan bazı İbâzî kaynaklarda hem Arapça hem de Berberîcenin beraber kullanıldığı gerçeği Berberî unsurun tamamen asimile olduğu iddiasını tartışmalı hale getirmektedir.⁴⁰

Rüstemî Devleti Dönemi'nde eğitim üzerinde çok durulmuş hem Arapça hem de Berberîce halk arasında birlikte kullanılmaya çaba sarf edilmiştir. İbâzî Devleti içerisindeki ulemanın yapacağı ilmi münakaşanın sınırları olabildiğince serbest bırakılarak devlette mevcut olan grupların birbirleriyle ilmi münazaralarının önü açılmıştır. Ulema, bu münazaraların başlangıcında hangi dilin etkin kullanılacağıyla ilgili kararı kendi aralarında veriyorlardı. Bu bağlamda ilmi münakaşalar, bazen Arapça merkezli bazen de Berberîce merkezli oluyordu. Bu sistem, akıllara Abbâsî Devleti içerisindeki Dârülhikme geleneğinin Kuzey Afrika'da değişik versiyonuyla sürdürülmesini getirmiştir.⁴¹ Münakaşaların temel konusu daha çok diğer

³⁸ Muhammed Ali Debbûs, *Tarihu'l-Mağribi'l-kebîr* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1963), 3/365-366.

³⁹ Mahmud Naci, *Tarihu Trablus el-Garb* (Libya: Menşurâtü'l-Camiaati'l-Libiyye, ts), 136.

⁴⁰ Şevki Dîf, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, Kahire (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 111.

⁴¹ Ebû Ya'kûb Yusuf b. İbrahim el-Vercelânî, *ed-Delîlü ve'l-burhân* (Maskat: Vuzeratü't-Turâs ve's-Sekâfe, 2016), 14.

coğrafyalardaki müslüman toplumun gündemi ile aynı olup Halku'l-Kur'ân ve Rü'yetullah gibi kelimâ ve fikhî konuları da içerisine alıyordu. Rüstemî Devleti'nde daha çok yerleşik Berberîlerin yetiştirilmesi açısından Berberîce temel İslam kaynakları yazılmaya başlanmıştır. Ancak bu eserlerin sadece Berberî dillerinde yazılanları günümüze kadar gelmemiş, bunun yerine Berberîce Arapça karışımı eserler günümüze ulaşmıştır.⁴²

Bu münakaşalar sadece saray etrafında yapılmıyor bazıları Nefûse bölgesinde de icra ediliyordu. İbâzî ileri gelenlerinden Faraş en-Neffâs bu müzakerelere katılan Rüstemî bir âlimdir. Bu zat, ana dili Berberîce ile münazaralara katılmış, ancak beslenme kaynağı daha çok Arapça eserlerden olduğu için bazen çaresizliğini Arapçaya çok vukûfiyeti olmamasına bağlamıştır. Arapçaya yeteri kadar hâkim olamaması bazı konularda değişik yaklaşımları beraberinde getirmiş ve zihinsel çeşitlilik açısından İbâzîlik içerisinde bazı grupların oluşmasına yol açmıştır.⁴³

7. Kuzey Afrika'da Arap Dilinin Berberî Eserlerle Öğretilmesi Süreci

Ana dili Berberîce olan Kuzey Afrika topraklarında İbâzîlik başlangıçta bir kısmı Arap diğerleri Berberî olan Hamaletü'l-İlim erbabı tarafından örnek yaşayışları ve sözlü tebliğ ile insanlara anlatılıyordu. Bununla birlikte din dilinin daha çok Arapça olması nedeniyle halkı Arapça konusunda yetiştirmek de gerekiyordu. Bu bağlamda Berberîce konuşan ve yazan topluma yeni dil ancak kendi dilleri kullanılarak öğretilirdi. Bu açıdan toplumda Arapça dil bilgisi ve konuşma pratiği kazandıracak Berberî diliyle yazılan eserler vasıtasıyla Arapçanın daha etkin öğretilmesi öncelenmiştir. Nefûse bölgesinde yetişmiş Mehdi en-Nefûsî, her ne kadar günümüze kadar ulaşmasa bile bu konuda eser yazan ilk âlim olarak bilinmektedir. Günümüze kadar ulaşan bu türün ilk örneği Yahûd b. Kureyşî'nin eseri olup eserinin Oxford kütüphanesinde olduğu Arapça üzerine araştırmalarda bulunan bir araştırmacı tarafından tespit edilmiştir.⁴⁴

Kuzey Afrika'da 777'de bağımsız devlet kuran İbâzî Rüstemî Devleti'nin başına geçen imamlar, her ne kadar halkın tamamına yakını Berberî olsa bile kendilerini onlara ispat etmek için Farsçayı ön plana çıkarmamışlar, Berberîceyi de iyi bilmediklerinden Arapça merkezli bir ilmi çalışmayı öncelmişlerdir. Karar verici kadro açısından bakıldığında Berberîcenin değişik lehçelerini öğrenmenin hem zaman kaybı olması hem de Sakâlibe zümresinden müslüman olanların din dili olması sebebiyle Arapça

⁴² Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih*, 2/372-375.

⁴³ Vercelânî, *Siyerü'l-eimme*, 94-95.

⁴⁴ Abdurrahman Cilâlî, *Tarihu'l-Cezayiri'l-âm* (Cezayir: Divanu'l-Matbuati'l-Camiiyye, 1994), 174.

üzerinde yoğunlaşmışlardır. Böylece Arap dili ön plana çıkmış ve insanlar dinlerini daha iyi öğrenmek istediklerinden Arapça bu topraklarda tercih edilen dil hâline gelmiştir. Gayriihtiyari de olsa yönetimle iyi ilişkiler kurma adına konuşma dilinde bile Berberîcenin içerisine sıklıkla kırık Arapça karıştırılarak yeni bir konuşma dili meydana getirilmiş bu gelenek günümüze kadar kendisini hissettirmiştir. Arapçanın toplumda yerleşmesi Emevî anlayışında olduğu gibi asabiyet eksenli bir yaklaşımdan kaynaklanmamaktadır. Konu tamamen yeni kabul ettikleri dinin kutsal metinlerinin ve konu ile alakalı yazılan eserlerin çoğunun Arap dili ile yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Zira Berberî halk da görmüştür ki devletin en üst yetkilileri Arap olmamasına rağmen dinin daha iyi anlaşılmasını sağlaması açısından kendi dilleri Fârisî dilini değil öteki ırkın dilini kullanmışlardır. Kaldı ki Emevîlerin savundukları Arap milliyetçiliği kendilerini çok yıpratıp devletin yıkılmasına kadar gidecek bir sürece evrilirken onların dilleri Kur'an dili ve din dili olması nedeniyle aynı tepkiyi almamıştır. Diğer taraftan Abdurrahman b. Rüstem'in Berberî kabilesinden bir kadınla evliliği nedeniyle her ne kadar devletin sultan kadrosu Fârisî olsa bile sonraki imamların anneleri yerli olduğundan onlar Berberî kültürü ile yetiştiklerinden kendilerine Berberî isimlerinden verilmesi gelenek hâline gelmiştir. Örneğin Araplar ve Fârisîlerde başarılı anlamında kullanılan Eflah ismi, önceleri pek kullanılmaz iken hem Arapça hem de Berberîlerde kullanılan anlamla aşağı yukarı aynı manalarda olduğundan bu isim çocuklara çokça verilmiştir.

Arapçanın toplumda yerleşmesini kolaylaştırması açısından İbâzî âlim Ebû İmran Musa b. Zekeriyâ'nın "Arapça bir harf öğrenmek fıkihtan seksen bin mesele öğrenmek gibidir. Fıkihtan bir mesele öğrenmek altmış sene ibadetle iştigal etmeye eş değerdir" söylemi ile Arap dilinin öğrenilmesinin kıyası yapılarak insanları nasıl teşvik ettiği anlatılmaya çalışılmıştır.⁴⁵ Devletin resmi dilinin Arapça olması aynı zamanda üst yönetimle ilişkileri olan insanların bu dile meylini artırmış, devlet erkânı bugünkü deyimi ile halka yaptıkları tavsiye ve uyulacak emirleri havi olan konuşma ve hutbelerini Arapça yapmışlardır. Bu yaklaşıma ulemanın da destek vermesi olayın yerleşmesine katkı sağlamıştır. Örneğin Barûnî, konu ile ilgili birçok örnek metinler aktarmıştır.⁴⁶

Normal antropolojik gerçeklerle olaylara yaklaştığımızda hâkim unsur Berberîce olduğundan Arapçanın Berberî dili içerisinde asimile olup

⁴⁵ İbrahim Behhâz, *ed-Devletu'r-Rüstemiyye* (Gerdâye: Gerdâye: Cem'iyyetu't-Türâs, 1993), 248.

⁴⁶ Mîlî, *Tarihu'l-Cezayir*, 2/550.

Berberîce lehine bir durumun ortaya çıkması beklenirdi. Abbâsî Devleti'nin Fârisî topraklarda kurulması ile Farsçanın Arapçanın önüne geçmesi senelerce tartışılan konu olmuştur. Rüstemî Devleti'nde olay tersine gelişerek toplumun hassasiyetleri ve gücünün farkında olarak Farsçayı değil iki kesimin de üzerinde tartışma alanı yaratmayacağı Arapça üzerinde ittifak edilmiştir. Bunu yaparken de kurucu irade olan Fârisîlerin dilleri kullanılmamış, coğrafyanın demografisine göre Arapça, Berberîce ve diğer Afrika dilleri etkin olarak kullanılmıştır.⁴⁷ Sultanların emirlerinin direkt veya dolaylı olarak sultanların kendi dili olan Farsçayı ikinci plana iterek din dili Arapçayı merkeze alması nedeniyle Arapça hâkim unsur hâline gelmiştir. Bu bağlamda bakıldığında 135 yıl gibi çok da uzun ömürlü olmayan zaman diliminde Rüstemî Devleti'nde yetişen kendisi Berberî olmasına rağmen Arapça ile şiir ve eser yazmış çok ünlü bilim adamlarına rastlamamız mümkündür. Hatta bu dönemde yetişen bilim insanlarının çoğu Doğu kültüründe yetişmiş insanlar seviyesine çıkmıştır. Örnek verecek olursak Bekir b. Hammâd et-Tâhertî, Eflah b. Abdülvehhâb, Ahmed b. Feth el-Harrâz, Sa'd b. Eşkel et-Tâhertî, Edib b. Herîme vd. bunlardan bazılarıdır.⁴⁸ Ayrıca en büyük ilim merkezlerinden olan Cebelü Nefûse'de yetişen şu âlimler manidardır. Mehdi en-Nefûsî, Muhammed b. Yanîs, Ebu'l-Hasan el-Ebdelânî, Amrûs b. Feth, Ya'kûb b. Eflah, Ebû Ubeyde Abdülhamid el-Cenâvünî ve Ma'bed el-Cenâvünî.⁴⁹

8. Rüstemî Devlet Geleneğinde Resmi ve Sivil Yazışmalarda Arap Dilinin Üslubu

Arap devlet geleneğinde nesir şeklinde yazılan resmi yazılarda diğer medeniyetlerde olduğu gibi genellikle belagat ve sanat özelliğinin ön plana çıktığına şahit olmaktayız. Zira devlet geleneğindeki hitap ve yazıdaki akıcılık o devletin sosyo-kültürel alanda ulaştığı seviyeyi göstermektedir. İslam'dan önce Arap kültüründe şahit olduğumuz bu üslup Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler döneminde de gelişerek bu özelliğini devam ettirmiştir. Mesela İslam'dan önce Kus b. Sâide, Asr-ı saâdet'te Hz. Ali, Emevî döneminde Ziyâd b. Ebîhi, Haccâc b. Yusuf, Abbâsî Dönemi'nde Davud b. Ali ve Me'mûn b. Harun'u sayabiliriz. İsimlerini saydığımız şahıslar devlet kademelerinin en üst seviyelerinde bulunmuş kişilerdir. Doğuda kurulan devletlerde bu gelenek gelişerek devam etmiştir. Sadece yazışmalarda değil

⁴⁷ Süleyman b. Şeyh Abdillâh Bârûnî, *el-Ezhâru'r-rıyâdiyye fi eimme ve mulûki'l-İbâdiyye* (Tunus: y.y, 1986), 153.

⁴⁸ Debbûs, *Tarihu'l-Mağribi'l-kebîr*, 3/393.

⁴⁹ Seyyid Abdulaziz Salim, *Tarihu Mağrib fi'l-asri'l-İslâmî* (İskenderiye: Müessesetü's- Şebâbi'l-Camia, 1999), 447-88.

aynı çağlarda örneğin Cuma hutbelerinde de çok ağdalı ve seviyeli bir dil kullanılmıştır. Devlet yazışmalarındaki bu ağdalı üslup Kuzey Afrika'da kurulan Rüstemî Devleti'nde gözükmemektedir. Günümüze kadar gelen konuşma ve yazışma örneklerinden bazılarıyla ilgili şu değerlendirmeleri yapabiliriz. Bu dönemde yazılan eserler ve resmi yazışmalarda sade bir Arapça, sivil yazışma ve konuşmalarda Arapça ile Berberîce birlikte kullanılmıştır. Bunun sebebi yazının muhatabı olan kitlenin üst seviyede bir Arapça metni anlamasında meydana gelebilecek sorunlardır. Özellikle yerli halk Berberîler ana dilleri dışında Arapçaya zorlanmayarak yöresel bazda dini, ilmi divanlar ve Kur'ân-ı Kerîm tercümelere yapmışlardır.⁵⁰

Bu konuşmalarda dili basitleştiren sebeplerden bir tanesi özellikle hüküm bildiren ayet ve hadislerin açıklanması bağlamında basit ve kısa Arapça cümleler kullanılmasıdır. Aynı zamanda bu dildeki üslup edebîlikle öne çıkan bir durum olmayıp dini hadiselerin açıklanması ve anlaşılmasında birinci etken olmuştur. Bu dönemde yaşamış ve günümüze kadar eserleri veya konuşmaları gelen hatiplerden İbn Ebî İdris, Ahmed et-Tîh, Ebu'l-Abbas b. Fethûn, Osman b. Sağğâr, Ahmed b. Mansûr, Ebû Hâtim Yusuf ve üçüncü Rüstemî meliki Eflah b. Abdülvehhâb'ı sayabiliriz.

Devlet başkanı olması hasebiyle hutbelerini üslup ve belagat açısından örnek olarak inceleyeceğimiz konuşma sahiplerinden birisi Eflah b. Abdülvehhâb'dır. Dedesi Abdurrahman b. Rüstem ve babası Abdülvehhâb b. Abdurrahman'ın idarecilikleri toplam kırk seneden fazla sürmüş, babasının ölümünden sonra imam olarak kendisine biat edilmiştir. Onun devri iktidarı özellikle siyaset ve dini ilimlerde ön plana çıkmış, Rüstemî Devleti'nin en parlak dönemleri olarak tarihe geçmiştir. O belagat açısından çok üst düzey olmasa bile didaktik açıdan eğitici şiirler yazmış, tahta geçmeden önce aldığı eğitimi kendisinden başkalarına ulaştırmak için çok erken vakitte hocalık yapıp ilim halkaları oluşturmuştur. Tahta geçtikten sonra babası ve dedesine göre daha fazla ilimle iştiğal edip ilim adamlarına yakın durmuş ve onları desteklemiş bir devlet adamıdır. Eflah b. Abdülvehhâb'ın "en-Nasihatu'l-amme mine'l-imamı Eflah b. Abdülvehhâb ila külli men kane tahte livaihi mine'l-müslimin" (Eflah b. Abdülvehhâb'tan onun bayrağı altında yaşayan bütün müslümanlara tavsiye) isimli elimize ulaşan bir konuşması ile ilgili şu değerlendirmeler yapılabilir:⁵¹

Metin, hicri ikinci asrın sonları veya üçüncü asrın başlarında, kendisine bağlı şehir idarecilerine hitaben yazılmış bir mektuptur. Belge, bütün İslam

⁵⁰ Cilâlî, *Tarihu'l-Cezayiri'l-âm*, 1/166.

⁵¹ Bârunî, *Ezhâru'r-riyâdiyye*, 323.

dünyası hatiplerinde olduğu gibi Allah'a hamd ve resulüne salavat ile başlamaktadır. Bu hutbenin içeriği genelde bir müslüman hassasiyeti ile iyilikleri emretme kötülüklerden nehy etme üzerine inşa edilmiştir. Bu konuşmanın giriş bölümünde Allah'ın kuvvet ve kudretinden bahsederek onun bahşettiği iyiliklere karşılık insanların ona karşı şükür içerisinde olması gerektiği belirtilmiştir. Metnin gelişme bölümünde kendi vurguladığı görüşlerini anlatmakta ve burada ön plana çıkan İbâzîlerin ahlaki ve dini açıdan kendi hal ve hareketlerine dikkat etmesi özel olarak emri bi'l-ma'rûf neyhi ani'l-münker, cihad ve zalim müslüman idarecilere karşı duruşun gerekliliğinden bahsetmektedir. Bu üslup açık bir şekilde Hâricî bir tavrın dışı yansıması gibi durmaktadır.

Söylemde bazı aşırılıklar olsa bile Hâricîlikten daha ziyade Ehl-i Sünnet'e yakın bir söylem geliştirmişlerdir. Hâricîlerin özellikle çok kullandıkları ve hayat nizamı hâline getirdikleri olaylara anında vukufiyet ve tepki verilmesi bağlamında "Allah'ın mağfiretine koşun (Âl-i İmrân, 3/102-103, Âl-i İmrân 3/133, Mâide, 5/67), ihtilafa düşmeyin (Âl-i İmrân, 3/105-106) ayetleri başta olmak üzere daha çok ahlaki ayetleri kullanarak İbâzîler insanların dikkatini bu ayetlerin üzerine çekmişlerdir.

Bu metinde Eflah'ın Kur'an ve hadislerden yaptığı alıntılar sade ve anlaşılabilir olması nedeniyle kendi eklediklerini de aynı sadelikle açıklamaya çalışmıştır. Konuşmasında genellikle insanların dikkatlerini çekecek türde Kur'an üslubuna da uyularak emir ve nehiy kipleri çok kullanılmıştır. Konuşmada ceza ve mükâfat eşit şekilde kullanılarak insanları ne çok rahatlatma ne de onları ümitsizliğe düşürecek dilden kaçınılmıştır. Kelimeler sade seçilmesine rağmen etkileyicidir. Kendisinin siyasi bir figür olması zaten insanları etki altına alacak güçlü etkileyici bir konuşma yapmasını da beraberinde getirmektedir. Genel olarak belagat ağırlıklı konuşmalarda cümlelerin çok uzun olması alışlagelen bir hâl olmasına rağmen aynı Mekkî ayetlerde olduğu gibi Hâricîliğin söylemleri ile uyum içerisinde kısa, basit ve çarpıcı üslup kullanmıştır. Konuşmalarda Hz. Muhammed'in de zaman zaman yaptığı gibi insanların dikkatlerini çekmek için önce muhataplara soru yönelmekte sonra sorduğu soru insanların anlayabilecekleri sadelikte açıklanmaktadır. Diğer bir üslup ise seslenme ya da nida diye tarif ettiğimiz muhatabın dikkatini çekmeye matuf dilin kullanılmasıdır. Örneğin; Ey okuyanlar! Ey iman edenler! gibi Arap belagatinde insanların dikkatini çekme için kullanılan kelimeler metinde çokça geçmektedir. Belagat açısından baktığımızda, konuşmanın sanatsal yönünün olmadığı iddiasını çürütecek kadar basit bir şekilde de olsa kinaye, teşbih ve istiâre sanatları kullanılmıştır. Lafzi süsleme, (bediğ) tıbak,

mukabele, cinas ve seci gibi yöntemler kullanılması bunların daha çok mana ile alakalı olmayıp lafızla alakalı olmasındandır. Bunun sonucu olarak da devletin kuruluşundan itibaren tefsir, hadis, fıkıh, tevhid ve lügat ilimleri gelişmiştir.

Metnin sonuç bölümünde ise tarih boyunca önden giden lider konumundaki imamların takip edilmesinin gerekliliği üzerinde durularak ona muhalefet etmenin kötü sonuçlarından bahsedilmektedir. Hidayetin delaletten, cennetin cehennemden daha hayırlı olduğu, Allah'a itaat edenin kurtulduğu ve O'na isyan edenin ebedi zarara uğraması üzerinde durulmaktadır.⁵²

Sonuç

Dil, insanlar arasında iletişimi sağlayan, kelimeleri ile kültürel duygu taşıyan doğal bir araçtır. O, sadece duygu ve düşüncelerin anlatılması için değil, aynı zamanda inanılan dinin başkalarına anlatılması için de gereklidir. Dil, doğup büyüdüğümüz yerde daha önce yaşayanların o insanlara miras bıraktığı bir araç olduğu gibi yeni inanılan dinin anlaşılması konusunda ikinci bir dilin öğrenilmesi zorunlu bir aygıttır. Fetihlerle hâkim olunan topraklarda halk arasında konuşma dili muhafaza edilmekle birlikte Emevî Devleti'nin aşırı asabiyetçi yaklaşımının sonucu yoğun bir şekilde Arap dilinin hâkimiyetine şahit olunmaktadır. Aslında Kur'an'ın mahlûkluğu tartışmalarının altında yatan sebeplerden bir tanesi de Arap dilinin tartışılmaya açılmasının önünü kesmektir. Emevî Devleti'nin merkezi Arapça konuşulan coğrafya olması hasebiyle bu dil konusunda ciddi bir tartışma yaşanmamıştır. Abbâsî Devleti'nin merkezinin Fars topraklarında inşa edilmesi ve öteden beri Fars devlet geleneğinin ilk İslam devletlerinde örnek alınması Arapça aleyhine bir durumun gelişmesine sebep olmuştur. İran Bermekî ailesi ve sonrasında, Abbâsî Devleti'nde Farsça lehine bir değişim yaşanmış ve bu din dilinde halen kullandığımız Fârisî kelimelerin Arapçaya yerleşmesini sağlamıştır. Osmanlılarda hâkim unsur Türkler olduğundan yazışma dili Arap harfleriyle yazılmakla birlikte Türkçe olma özelliğini korumuştur.

Kuzey Afrika'da kurulan ilk bağımsız Hâricî/İbâzî Rüstemî Devleti'nde dil açısından değişik bir strateji uygulanmıştır. Hz. Ömer döneminde fethedilmeye başlanılmasına rağmen süreç içerisinde Emevî Dönemi'nde uygulanan mevâlî politikası gereği yerli halk dikkate alınmayarak merkezden

⁵² Muhammed Buğrakbe, "Dirasetü vasikin tarihiyyetin li'l-imâmi Eflah b. Abdilvahhab er-Rüstemî bi ünvan: en-Nesfihatü'l-âmmine mine'l-imam Eflah b. Abdilvahhâb ila külli men kâne tahte livâihi mine'l-müslimîn", *Mecelletü'l-Cezairiyyetü li'l-Mahtûtât* 6, sy 5 (2009): 77-85.

gönderilen Arap idareciler tarafından hâkim olunmaya çalışılmış ancak beklenen sonuç elde edilememiştir. İşte Basra merkezli inkişaf edip daha sonra Kuzey Afrika'da bağımsız bir devlet kuran Hâricî/İbâzîler, hedef kitlelerinin geçmişten gelen rahatsızlıkları ile dil ve kültürlerini merkeze alarak bir çalışma yapmışlardır. Kıtada mezheplerinin düşüncelerini anlatmak için, Basra'da yetiştirilip Hameletü'l-İlim diye bilinen beş kişiden birinin Fârisî, birinin Arap ve üç tanesinin Berberî olması önemlidir. Neticede daha karizmatik bir lider olan Abdurrahman b. Rüstem oluşumun imamı olduktan sonra devletin dili konusunda taktiksel bir uygulama yapmıştır. Kendi ana dilini ön plana çıkarmayarak yazışma dilinde toplumu oluşturan kesimlerin itiraz edemeyecekleri Arapçayı devletin resmi dili olarak merkeze almıştır. Özellikle merkezde olan Berberîlerin kendi aralarında konuşma dillerine müdahale etmemiştir. Devlet dilinin üzerine inşa edildiği Arapçayı dini daha iyi öğrenilmesi için teşvik ederken Berberîce yazılmış eserlerle Arapça öğretimi beraberinde kırık Arapça diyebileceğimiz bir formun oluşumunu sağlamıştır. Rüstemî Devleti resmi yazışma ve hutbelerinde ağdalı bir Arapça kullanılmayarak insanları bu dile meylettirmiştir. Zira diğer İslam devletlerinin kullandığı ağdalı dil üzerinde ısrar edilseydi Berberîlerin bu dile mesafeli yaklaşmalarına yol açılarak öngörülen maslahat elde edilemezdi. Toplumda hâkim demografinin oluşturulan dili etkilediği düşüncesinin aksine Rüstemî Devleti'nde yönetim kadrosu Fârisî, tebaanın çoğu Berberî olmasına rağmen Arapça diğer dillerden etkilenmemiş ve birleştirici bir rol üstlenmiştir.

Kaynakça

- Arı, Mehmet Salih. *Hâricîlerin Kurduğu Devlet Rüstemîler*. İstanbul: Bilge Adamlar, 2009.
- Bârûnî, Süleyman b. Şeyh Abdillâh. *el-Ezhâru'r-rıyâdiyye fî eimme ve mulûki'l-İbâdiyye*. Tunus: y.y, 1986.
- Begdûrî, Megrin b. Muhammed. *Siyer-i meşâyihi Nefûse*. Epub: Müessesetü Taveleti'l-Fikriyye, 2009.
- Behhâz, İbrahim. *ed-Devletu'r-Rüstemiyye*. Gerdâye: Gerdâye: Cem'iyetu't-Türâs, 1993.
- Bekrî, Ebû Abdullâh. *el-Muğrib fî zikri biladi İfrikya ve'l-Mağrib*. Cezayir: Matbaatü'l-Hükûme, 1957.
- Buğrakbe, Muhammed. "Dirasetü vasikin tarihiyyetin li'l-imâmi Eflah b. Abdilvahhab er-Rüstemî bi ünvan: en-Nesihatü'l-âmme mine'l-imam

- Eflah b. Abdilvahhâb ila külli men kâne tahte livâihi mine'l-müslimîn". *Mecelletü'l-Cezairiyyetü li'l-Mahtûtât* 6, sy 5 (2009): 77-85.
- Câbirî, Ferhat b. Ali. *Alâkatü Umman bi şemâili İfrikya*. Ummân: Meâhedü'l-Kadâi'ş-şerî ve'l-Vaaz ve'l-İrşâd, 1991.
- Cilâlî, Abdurrahman. *Tarihu'l-Cezayiri'l-âm*. Cezayir: Divanu'l-Matbuati'l-Camiyye, 1994.
- Debbûs, Muhammed Ali. *Tarihu'l-Mağribi'l-kebîr*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963.
- Demircan, Adnan. "Samîler". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36:75-76. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Dercînî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Said b. Süleyman. *Tabakâtü'l-meşâyih bi'l-Mağrib*. 2 c. Konstantine: y.y, 1977.
- Dif, Şevki. *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*. Kahire. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- Ebu'l-Kâsım el-Mısırî, Abdurrahman b. Abdillah b. Abdilhakem. *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1415.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 172. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Hamevi, Yakut. *Mu'cemu'l-buldân*. Beyrut: Dâru Sadır, 1995.
- Hârisî, Salim b. Humeyd b. Süleyman. *Ukûdü'l-fıddiyye fi usûli'l-İbâdiyye*. Maskat: Vizaretü't-Türas ve's-Sekafe, 2017.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Târîhu'l-İslâm es-siyasî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâî*. 4 c. Kahire: Mektebetü'l-Nahdati'l-Mısriyye, 1996.
- İbn Haldûn, Abdurrahman. *Tarihu İbn Haldûn*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1982.
- İbn Sağır, el-Mâlikî. *Ahbâru'l-eimmeti'r-Rustemiyyîn*. Cezayir: y.y, 1986.
- İbn Sellem, Amr. *el-İslam ve Tarihuhu min vicheti nazarin İbâdiyye*. Beyrut: Dâru'l-İkra, 1985.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târîh*. 2 c. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Mîlî, Mübarek b. Muhammed. *Tarihu'l-Cezayir fi'l-Kadim ve'l-Hadis*. Cezayir: Muessesetü'l-Vataniyye li'l-Kitab, t.y.
- Muammer, Ali Yahya. *el-İbâdiyye fi mevkibi't-Tarih -el-İbâdiyyetü fi'l-Cezayir*. Gardâye: Mektebetü'l-Arabiyye, 1986.
- Muhammed, Şefik. "Mu'cemü'l-Arabî el-Emezîgî". Rabat: Akademiyyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1996.

- Naci, Mahmud. *Tarihu Trablus el-Garb*. Libya: Menşurâtu'l-Camiaati'l-Libiyye, ts.
- Nüveyrî, Şehabuddîn Ahmed b. Abdülvehhab. *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*. 30 c. Kahire: y.y, 1983.
- Rebbûh, Abdülkadir. "Hareketü't-ta'rib ve eseruhâ fi bilâdi'l-Mağrib hilâle'l-asri'l-vasî". *Mecelletü Ensene li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât*, sy 7 (Haziran 2013): 60-81.
- Salim, Seyyid Abdulaziz. *Tarihu Mağrib fi'l-asri'l-İslâmî*. İskenderiye: Müessestü'ş-Şebâbi'l-Camia, 1999.
- Sallâvî, Şahabeddîn Ahmed. *el-İstiksâ li ahbari düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*. Kazablanka: Kazablanka: Dâru'l-Kitab, ts.
- Söylemez, Mahfuz. "Mahfuzât: Uman Sultanlığı ve Uman İbâdileri Üzerine". *İslami İlimler Dergisi İbâdilik Özel Sayısı 10*, sy 1 (2015).
- Şemmâhî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Said b. Abdilvâhid. *Kitabu's-siyer*. Maskat: Vizâretü't-Türasi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1992.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târihü'r-Rusûl ve'l-mülûk*. 5 c. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Vercelânî, Ebû Ya'kub Yusuf b. İbrahim. *ed-Delîlü ve'l-burhân*. Maskat: Vuzeratü't-Turâs ve's-Sekâfe, 2016.
- Vercelânî, Ebû Zekeriya Yahya b. Ebî Bekir. *Kitabu Siyeru'l-eimmeti ve ahbâruhum*. Cezayir: Mektebetü'l-Vataniyye, 1979.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ca'fer b. Vehb. *el-Buldân*. Necef: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Zekkâr, Süheyl. "ed-Devletü'r-Rüstemiyye fi Tâhert". *Dirasât Tarihiye*, sy 12 (1983): 76-90.